

RAMİZ QASIMOV

AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏNQİDİ REALİZMİ VƏ XALQ LƏTİFƏ ƏNƏNƏLƏRİ

Xalqa bağlı ideya-məfkurə platformasına malik olan, xalqçı mövqedən çıxış edən Azərbaycan milli tənqidi realizmi şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri və materiallarından geniş istifadə etmişdir. Azərbaycan tənqidi realizminin şifahi xalq sənəti və klassik ədəbi ənənələrə söykənərək xalq düşüncəsini ehtiva etdiyini qətiyyətlə dəyə bilər. Bu baxımdan xalq gülüşü və lətifələrindən də yaradıcılıqla istifadə edən Azərbaycan tənqidi realizmi xalq yumoru, gülüş tərzini XX əsrin yaradıcılıq maneəsinə çevirmişdir. Bizim qəti fikrimizcə, XX əsrin Azərbaycan Molla Nəsrəddini (İstər ədib, istər jurnal olaraq) adından tutmuş məzmunu və yaradıcılıq ənənələrinə qədər xalq yaradıcılığında dövrə, mühitə, zamana, varlığa realist və tənqidi yanaşmanın ən sanballı və dəqiq nümunəsi olan Molla Nəsrəddinin varisi və xələfi idi. Fikrimizcə, Molla Nəsrəddin lətifələri milli tənqidi realist düşüncə sistemi və rəşional düşüncə tərzinin əsasını təşkil etdiyi kimi, XX əsrdə meydana gələn "Molla Nəsrəddin" jurnalı və tənqidi realist cərəyan da həmin düşüncə sisteminin məntiqi nəticəsi, davamı və onun varisi, xələfidir. Belə ki: 1. adına görə; 2. baş qəhrəmanı və obrazlar aləminə görə; 3. bədii-estetik keyfiyyətlərinə, o cümlədən mövzusu və tənqid hədəflərinə görə; 4. yaradıcılıq üsulu və ənənələrinə görə, xüsusilə gülüşün tənqid və islahedici xüsusiyyəti və istifadəsinə görə; 5. gülüş və üslubun əqli mühakimə məntiqinə və s. görə molla nəsrəddinçilik bir milli ənənə təşkil edir. Çoxsaylı nümunələr müasir Molla Nəsrəddin və tənqidi realist üslubun tarixi Molla Nəsrəddinin və xalq lətifəçiliyinin tam mənası ilə davamı və inkişafı olduğunu təsdiq edir.

Açar sözlər: *xalq yumoru, Molla Nəsrəddin lətifələri, Azərbaycan tənqidi realizmi, molla nəsrəddinçilik.*

Artıq məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində daha etibarlı milli zəmin üzərində yaranan və yüksək ali ideallar irəli sürən tənqidi realizm ədəbi cərəyanı xalq yaradıcılıq ənənələri ilə yaxından bağlılıq nümayiş etdirirdi. Bu ənənədə "Molla Nəsrəddin" yumoru və lətifə yaradıcılığının təsiri də başlıca yerdə gəlirdi. Azərbaycan milli tənqidi realizminin yaradıcısı olan böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığının ilk dövrlərini təzahür etdirən "Çay dəstgahı", "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Kısmi oyun" kimi əsərlərində də "Molla Nəsrəddin" lətifələrindən gələn yumor tərzini və yaradıcılıq üslubu özünü aydın nümayiş etdirirdi. 1906-cı ildə əsas qoyulan "Molla Nəsrəddin" jurnalı isə adından tutmuş yaradıcılıq ənənələrinə qədər Şərq müdriki və onun yaradıcılıq tərzini daha da möhkəmləndirmiş, ədəbi üsluba çevirmişdi. Bu mənada XX əsrin milli tənqidi realizmi və onun cəbbəxanası hesab edilən "Molla Nəsrəddin" məktəbi qoca Şərqin müdrik ağsaqqalı və xalq yumorunun varisi və xələfi kimi çıxış edirdi.

Məfkurəsi və məqsədi Azərbaycan xalqının inkişaf yolu olan tənqidi realistiklər bu amalın ideya-məfkurəvi mənbəyində də xalqı gördükləri kimi onun başa düşdüyü dildən, mətləblərdən və tərzdən danışmağı vacib hesab edirdilər. Təsədüfi deyildi ki, prof. Mir Cəlil bu xüsusda yazırdı: "...ədəbiyyat çox kəskin silah olmuşdu. ...bunun üçün təbii, mənalı xalq yumoru böyük və faydalı bir vasitə idi. Maraqlı üsullarla, zarafat yolu ilə yoldaşın səhv və nöqsanını yoldaşa göstərmək xalq ruhuna da çox uyğun idi" [4, s. 53-54]. Bu məqsədlə Azərbaycan tənqidi realizminin banisi və bayraqdarı Cəlil Məmmədquluzadənin bütün türk xalqları milli mədəni düşüncəsini xəritələşdirən məşhur Molla Nəsrəddin lətifəçiliyi və bu xalq ədəbiyyatının nəhəng obrazına olan marağında da özünü göstərmişdi. Oxşar ideya-məfkurə yollarını və ədəbi missiya daşıyıcılarını birləşdirməklə ədəbi cərəyan – Azərbaycan tənqidi realist ədəbi cərəyanına çevirən bir əbədiyaşar mətbuat orqanının adından tutmuş yazı üslubu, deyim tərzini, surətləri, tənqid hədəfləri və onun nəhəng qəhrəmanı Molla Nəsrəddinin özünün yaranmasına qədər bu xalq düşüncə və yaradıcılıq tərzini mühüm rol oynayırdı. Bu məsələyə geniş müstəvidə yanaşan Ə.Mirəhmədov yazırdı: "Məmmədquluzadə gülüşünün

qaynaqları sırasında şifahi xalq yumor və satirasının mövqeyi yazılı ədəbiyyatdakından heç də az deyil. ...Məmmədquluzadənin bədii təfəkküründə Molla Nəsrəddin surətinin cürcüb təşəkkül tapması ...uzun zaman davam edən mürəkkəb bir prosesdir və onun həm bədii, yaradıcılıq əsasları, həm elmi-nəzəri, həm də sırf həyatı, folklor kökləri vardır. ...Xalq bədii təfəkkürünün Molla Nəsrəddin simasında cəmləşdirdiyi sifətlər Azərbaycan satira jurnalının məfkurəvi yaradıcılıq əsaslarının müəyyənlişməsində böyük iş görmüşdü” [3, s. 214, 219, 227]. Demək olar ki, “siyasi-ictimai məramından tutmuş, ayrı-ayrı mənəvi əxlaqi sifətlərinə qədər” [3, s. 228] tarixi Molla Nəsrəddinə əhəmiyyət verən müasir Molla Nəsrəddin onu özünə ehkam, yol və ideya-yaradıcılıq mənbəyi götürmüşdü. XX əsrin əvvəlləri ictimai-ədəbi mühitin görkəmli siması və Azərbaycan folkloru, ədəbiyyatının böyük bilicisi Firudin bəy Köçərli də bu mətləbdən bəhs edərək: “...Molla xalq müdrikiyinin və hazırcavablığının ifadəçisidir” deyərək, bu bağlılığı doğru təshih etmişdi. Bu barədə Mollanəsrəddinçilərdən olan Hüseyn Minasazov və Salman Mümtazın fikirləri də deyilənləri təsdiq edir. “Adının xalqın qədim tarixi ilə, məzmunun müasir ictimai həyatla sıx bağlı” [2, s. 13] olduğunu yazan görkəmli mollanəsrəddinşünas F.Hüseynov da “məcmuənin və redaktorun “Molla Nəsrəddin” adı ilə fəaliyyətə başlamasının ...qədim və zəngin milli xalq ədəbiyyatı ənənələri ...ilə bağlılığını” [2, s. 13] birmənalı şəkildə qeyd edirdi.

Yüz illər sonra qoca Şərqi müdrik və hazırcavab obrazı olan Molla Nəsrəddinin XX əsrin əvvəllərində yenidən doğuluşu və şirin gülüş doğuran tənqid dolu səsi ictimai-mənəvi mühitə ciddi təsir göstərdi. Cəlil Məmmədquluzadə, artıq qeyd edildiyi kimi, öz məfkurəvi ədəbi yaradıcılıq yoluna başlarkən xalq müdrikiyinin simvolu olan Molla Nəsrəddinə müraciət etmişdi, çünki onların “xasiyyətləri arasında bir yaxınlıq, uyğunluq var idi” [13]. Hətta, fikrimizcə, felyeton janrının rüşəsi, kökü və ilkin nümunəsi Molla Nəsrəddin lətifələrindən gəlirdi. Mollanəsrəddinsayağı tənqidi gülüş doğuran felyeton, tərs məntiqə xidmət edən atalar sözləri və hikmətli nəsihətlər, tapmaca, nağılları və dastanları xatırladan səyahətnamələr və s. şifahi xalq ədəbiyyatından yararlanmanın məntiqi nəticəsi idi. “Molla Nəsrəddin”in və mollanəsrəddinçiliyin proqram və manifesti kimi qəbul edilən “Sizi deyib gəlmişəm” başlıqlı məqalədəki vacib ədəbi, ideya-məfkurəvi tezislərdən olan “keçmiş günləri də bir xatırlamaq” [9, s. 8] məqsəd və məramını öz milli kimliyini, haqqını və gələcək taleyini müəyyənləşdirməyə çağırış kimi də qiymətləndirmək lazımdır.

Demək olar ki, tənqidi realizm üçün doğma olan Molla Nəsrəddin, Lağlağı, Hərdəm-xəyal, Hophop, Sərsəm, Məşədi Sijimqulu, Cüvəllağı və başqa çoxsaylı imzalar əslində xalq yumoru ənənələrindən irəli gələn lətifəçiliyin Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, Əbü Nüvas və b. kimi aparıcı qəhrəmanları idilər. “C.Məmmədquluzadənin Molla Nəsrəddin, Lağlağı imzaları ilə yazıb-yaratması, tanınib məşhurlaşması həm də ədibin xalq ədəbiyyatındakı xəlqilik, müdriklik, hazırcavablıq, sadəlik kimi xüsusiyyətlərə sadiqliyinin ifadəsidir. ...Milli ədəbiyyatşünaslıq hələ 40-cı illərdə Mirzə Cəlili “Danabaşlar mühitinin Danəndəsi”, “Ölülər” aləminin Xızırı, “Dəli yığıncağının üqəlası” adlandırmaqla onun xalq ədəbiyyatı ilə qaynaqı qarışdığı qənaətini təsdiqləmişdir” [1, s. 339]. Bizim qəti fikrimizcə, Azərbaycan Molla Nəsrəddini (istər ədib, istər jurnal) adından tutmuş məzmunu və yaradıcılıq ənənələrinə qədər xalq lətifələrinin adını daşıyan “Molla Nəsrəddin”in və onun təmsalında xalq müdrikiyinin və “türk milli tənqidi düşüncə sisteminin” [14] dost-doğma varisi və xələfi idi.

XX əsrin tənqidi realizmi, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi məhz xalq ədəbi ənənələrini davam etdirməklə yeni əsrə “köhnə”, amma doğma, xalqın məzəccinə uyğun fikir və üslubu təzahür etdirən yaradıcılıq üslubu meydana gətirdi. Bu cəhətdən “Əncir nüban” lətifəsi

ilə Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” əsəri çox xarakterikdir. “Əncir nüban” lətifəsində göstərilir ki, xana əncirdən sovqat apararı Mollanı fərraşlar zindana salır. Zindanda qalan Mollanı necə olursa, bir gün Teymur görür və onu azad edir. Mollanın məqsədinin ona əncir nübanından sovqat götürmək olduğunu bilən Teymur buna görə də Mollaya bəxşiş vermək istəyir və nə istədiyini soruşur. Molla balta istəyir. Bu istəkdən heyrtlənən Teymur bunun səbəbini soruşur. Molla əncir ağacını dibindən kəsəcəyini söyləyir ki, bundan sonra xana sovqat götürmək fikrinə düşməyib də, zindanda yatmalı olmasın [10]. Mollanın Teymura sədaqətə xidmət marağı, onun fərraşlar tərəfindən zindana salınması hadisəsi eynən İtqapan kəndinin sakini Novruzəlinin xanına sovqat aparmağı, xanın tapşırığı ilə onun məktubunu poçta salmaq istəməsi və poçtalyonun məktubu götürməsinə görə onunla dalaşması nəticəsində zindana düşməsi hadisəsilə tam eynilik təşkil edir. İtqapan kəndinin sakini Novruzəli də xanına təmənnsiz xidmətin və qırıılmaz sədaqətin nümayişi olaraq olanından pay tutub səbətdolusu xana sovqat aparır. Lakin xanın məktubunu poçta salmaq tapşırığını alan Novruzəli poçtun nə olduğunu bilmədiyindən məktubu poçtalyonun götürməsinə onu “oğurlaması” kimi başa düşür, buna tab gətirməyərək onu kətkəlləyir və üç ay həbsdə yatmalı olur. Göründüyü kimi, eyni xarakter, süjet və hadisə bu iki bədii parçanı bir-birinə bağlayır. Lakin lətifədə problem xalq müdrikiyi ilə həll olunur və özünün ideal həll yolunu tapır: Molla şahdan balta xahiş edib əncir ağacını kəsməklə şahda bir daha sovqat götürmək və bunun da nəticəsində zindana düşmək dərdindən qurtulmaq istəyir. Lakin Cəlil Məmmədquluzadə bu hadisədən can qurtarmağın yolunu novella tələblərinə (eləcə də xalq müdrikiyi və Sokrat metodu adlanan bədii məntiq formuluna) uyğun olaraq oxucuların öz daxili məntiqinin, əqli mühakiməsinin ixtiyarına buraxır. Lakin sanki bu “qoca müəllif də” öz məntiqində Novruzəlini (və Novruzəlililəri) canlarını bələdan qurtarmağın yolunu C.Məmmədquluzadə özünün “Rişə” əsərində dediyi kimi, “gərək rişədən başlayasan”, “rişəni baltalayıb, ona zəfər yetirməklə” [7, s. 393, 394] aradan götürmək yolunu nəzərdə tutduğu açıq-aydın görünür. Elə hər iki bədii materialda diqqəti cəlb edən məqam ağaya sədaqətə xidmət düşüncəsinin tənqidi və ifşasıdır. Özünü xanına xidmətçi bilmək və ona sədaqətə xidmət göstərmək psixologiyası Mollanın da, Novruzəlinin də aqibəti ilə inkar olunur. “Gör bədsuyum kimdi?” xalq lətifəsindəki hadisə və əhvalat isə bizi dərhal görkəmli ədibin məşhur “Xatiratım” əsərindəki xanın ziyarətə gedərkən tək səbir eşidib geri dönməsi əhvalatına götürür.

Mövhumata və avamlığa düşmənin kəsilməyən hər iki aqıl avamlıq və mənəvi əsarətin mənbəyi olan mövhumatçılıq və fanatizmi ciddi tənqid və ifşa etmişdir. “Duanın gücü” adlı lətifədə Molla evinə gəlmiş axmaq oğrunu inandırır ki, ayın işığından yapışib içəri düşmək olar və axmaq oğru bunu edərək damdan yıxılıb xurd-xəşil olur. C.Məmmədquluzadə isə bu məzmunu uyğun şəkildə deyirdi: “Həqiqətdə bir böyük xoşbəxtlikdir, əgər bir uca damın üstünə çıxıb təzə aya baxmaqla və bir neçə kəlmə dua oxumaqla sən zalimlərin zülmündən eymən olacaqsan. Ta bundan yaxşı şey nə ola bilər? Xalq xalqların zülmünün qabağını almaq üçün dəstə tutub mübarizəyə çıxır, zalım hakimlərin üzünə biədəbli edib ağ olur, hiyləgər ruhənilərin fəsad torlarını yırtıb o tordan çıxmaq üçün zəhmət çəkib dünya elmlərini təhsil eləyir, övladını məktəblərə göndərib fənni və ictimai biliklərə sahib olur, zalımların zülmündən xilas olmaq üçün çox-çox fədakarlıqları özlərinə rəva görür, amma sən bunların cümləsinin əvəzində təsəbbi al əlinə, çıx damın üstünə və hilali-ramazanül-mübarəki görməyə cidd-cəhd elə və elə ki gördün, dəxi sahirlərin seyrindən bilmərrə xilas olacaqsan” [8, s. 45].

XX əsr tənqidi realizmi üçün səciyyəvi olan insan surətlərinin bədii portretini yaratmaq ənənəsinin xalq lətifələri ilə bağlandığını qətiyyətlə demək olar. “Fərzəli bəy” lətifəsindəki

portret yaradıcılığı Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur Xudayar bəy bədii portreti ilə müqayisəyə daxil olur və hər iki aqil bir-birinə bağlayır. Xudayar bəyin yaşından tutmuş boy-buxunu, rəngi, burnunun çox pis ayrılığı, belinin donqarlığı və b. dəqiq çizimi Fərzəli bəy portretindən bir az irəli aparsa da, öz sələfi Molla Nəsrəddini heç də kölgədə qoymur. Eləcə də “Deyəsən padşahı istəyir” lətifəsində Molla Nəsrəddin xaricdən gələn elçinin dana əti yemək istəyini onu anlamayan saray adamlarına bildirərkən barmaqlarını başını qoyub dananı işarə eləməsinə izah edərək “deyə sən padşah həzrətlərini istəyir” [10, s. 17], – deyə cavab verməsi və Teymur Ləngi çox ciddi tənqiddə məruz qoyması görkəmli tənqidi realist ədib C. Məmmədquluzadənin “Xudayar bəy” obrazının portretini yaratmaq istəyinin mənbəyində dayandığını qətiyyətlə demək olar. “Bir də bir ağıllı padşah”, “Qorxulu dilənçi”, “Teymur Ləngsən ki, varsan”, “Kəndxuda” və b. lətifələrdə ağalar və ağalığa ciddi tənbeh edilmişdir. “Kəndxuda” lətifəsində kəndxudaların qanmazlığı tənqid olunduğu kimi, qanmazlarla özünə el arasında xüsusi bir təəssürat yaradan kəndxudalığa da ifşa edilmişdir. Xalq lətifələrinin bu məqsədi “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Qurbanəli bəy”, “Xanın təsbehi”, “Danabaş kəndinin məktəbi” və b. əsərlərindəki bivec, zalım, qanmaz “bəy”lərin ifşası ilə birləşir.

Əlbəttə, lətifələrdəki qeyri-normal vəziyyətlərə, nöqsan və çatışmazlıqlara müdrik, mənalı cavablarla münasibət göstərmək xalq lətifələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Ümumiyyətlə isə, oyaqmaq, başa salmaq, yol göstərmək, mövcud şəraitə etiraz, üsyan etmək, cəsarət və müdrikliklə mübarizə aparmaq hər iki molla-nəsrəddinçiliyin başlıca səciyyəvi xüsusiyyətləridir. İki ədəbi istiqaməti bir-birilə ideya-məzmun cəhətdən yaxınlaşdıran məqamlardan biri kimi yarıtmaz, qəddar, laqeyd, fürsətçil və mənfəətçil hakimlərin tənqidi xüsusi yer tutmuşdur. Bu istiqamətdə maraqlı cəlb edən məqamlardan biri də “Şəhərin tükü”, “Molla və əyanlar” lətifələri ilə “Mikroblar” felyetonunun bir-birilə təşkil etdiyi yaxınlıqdır. “Şəhərin tükü” lətifəsində Mollanın qala bürcünün üstünə yığışan hakimləri görürək: “Bir bax, gör, bir tükün üstünə neçə bit daraşib” [10, s. 53], – deyərək hakimləri tənqidlə qınaması elə Cəlil Məmmədquluzadənin “Mikroblar” felyetonunda hakimləri və din xadimlərini xalqın canına darasın mikroblarla müqayisə etməsilə olduqca yaxınlıq təşkil edir. Elə “Mikroblar” felyetonunda da C. Məmmədquluzadə Molla Nəsrəddin sayacağı xalqın canına darasın bitlərdən, mikroblardan bəhs edərək yazır: “Qərinələrlə millətimizin şirin canına milyonlarca ac mikroblar daraşib qanını sormağdadır və məhz bu həşəratdır milləti xəstə edən, məhz bu mikroblardır onu bədnam edən. ...Lazımdır mikrobları millətin bədənindən kənar eləmək!” [6, s. 260]. Eləcə də Cəlil Məmmədquluzadənin “Təbiət” felyetonu bu cəhətdən adçıqkilən lətifə ilə tam bir məna-məzmun vəhdəti yaradır. Felyetonda deyilir: “Üfunətli bataqlıqlara cürbəcür həşəratın cəm olmağı təbii, çirkli bədəne qisim-qisim böcəklərin daraşmağı təbiidir. Məhz həmin qanunun xasiyyətindəndir ki, cəhalət qaranlığında qalmış insanların içindən müftəxor əmmaməli parazitlər əskik olmayır” [7, s. 109]. “Molla və əyanlar” lətifəsində isə Mollanın: “Bunların ki, indiyə kimi üfunətli-üfunətli eyiblərini görüb gizlətmisəm, heç bir yerdə deməyib ürəyimə salmışam, indi ürəyim o qədər dolub ki, iyi, qoxusu ağzımdan gəlir” [10, s. 24] dərin məna, ictimai yanğı dolu fikirləri bizi XX əsrin Molla Nəsrəddini Cəlil Məmmədquluzadənin: “Ax, Molla Nəsrəddin, lal ol, çox işlərə əl aparma! Çox sirləri açma, pərdələri qovzama ki, çox çirkəli qurdalama ki, üfunətli dünyavü ələmə yayılsın” fikirlərinə götürür və çox uzun əsrlərə bir-birindən uzaqlıqda olan Molla Nəsrəddinləri vahid amal, fikir və məqsəddə birləşdirir, müdriklik və dərin ibrətamiz mənalı əxz edən yaradıcılıq tərzində bütövləşirlər.

“Kasib çoxdur”, “Biz də kiçiyik” kimi lətifələr XX əsr Azərbaycan tənqidi realizmi və onun problematikası ilə yaxından səsleşir. Kasibların, “kiçiklərin” qayğısına qalmaq missiyası

baxımından bu lətifələr XX əsr Azərbaycan tənqidi realizmi ilə varisleşir və həmahəngleşir. Xüsusilə, “Biz də kiçiyik” lətifəsindəki “Sən böyüksənsə, biz də kiçiyik” [10, s. 38] fikrində xalq, ictimai varlıq, təşkilat “böyüklər”i, yəni hakimiyyəti və maddi nemətləri əlinə toplayan hakim qüvvələr və “kiçiklər”, yəni məhkum və məhrum təbəqənin nümayəndələri şəklində öz mövcudluğunu tapır, bu tərəflər arasındakı münasibətlərdən irəli gələn mətləbləri bədii şəkildə ümumiləşdirib ortaya çıxaran ədəbiyyat, o cümlədən realist söz sənəti olan “Molla Nəsrəddin” lətifələri öz şirin dili və yumoristik ruhu ilə açığa çıxarır. “Biz də kiçiyik” lətifəsində “Yadımdan çıxartma ki, kirpinin də hər tərəfi tikandır, amma balaca qarışqa onun mədəsini yandırır” [10, s. 38] fikri özündə daşdığı zəngin ictimai mətləb və məzmun etibarilə Azərbaycan tənqidi realizminin ana probleminə çevrilən xalq problemi, ideali və ideyası ilə çulğışaraq ifadə etdiyi, daşdığı başlıca ictimai yük etibarilə böyük Mürzə Cəlilin “Xeyirdua”, “Əsarətdə” məqalələrində öz ifadəsini tapan XX əsr Azərbaycan tənqidi realizminin nəzəri-estetik tezisi və səciyyəsinə də çevrilir. Əslində xalq müdriki Molla Nəsrəddinin adgedən lətifədəki zəngin kəlamı bizi C. Məmmədquluzadənin “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin” [8, s. 128] və “onlar belə güclü, qabiliyyətli ola-ola niyə dilənçiliyə, aclığa və köləliyə yol verirlər!” [8, s. 129] kimi sadə adamları özünə inama, mübarizəyə və birliyə səsləyən fikirlərinə götürür.

Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatı ilə tənqidi realizmi bir-birilə ideya-mövzu cəhətdən bağlayan istiqamətlərdən biri fürsətçil, mənfəətçil, yalançı din xadimlərinin, çürük etiqadların, yalançı iman və ibadətlərin tənqidi və ifşası məsələsidir. Molla Nəsrəddin lətifələrində dini fanatizm, mövhumat tənqid edilərək xalqın mənavi əsarətinə qarşı çıxılır. Doğru qeyd edilmişdir ki, “Molla Nəsrəddin lətifələrində süründürməçi məhkəmə sistemi, yalançı din xadimləri kəskin şəkildə satira atəşinə tutulur, məsxərəyə qoyulur” [12, s. 6]. Bu baxımdan “Allahın gözü”, “Mollanın nəzəri”, “Niyə tökürsən?”, “Samanlı palçıq”, “Molla tayfası”, “Üzünə tüpürmək”, “O, bizim eşşəyin quyruğudur”, “İt duası”, “Mollanın qurbanı” və başqa lətifələrdə hər şeyi Allahdan görmək, iman, etiqad və qismətdən asılı olmaq kimi xüsusiyyətlər tənqid edilirdi kimi, din xadimləri və ibadətçil adamların fürsətçil, mənfəətçil və müftəxorluğu, etiqad və iman saxtakarlığı və s. xüsusiyyətləri ifşa hədəfinə çevrilmişdir. Hələ “Allahın qapısı”, “Çapıb gəlmisən mənim üstümə”, “Molla azan verir”, “Allah adamı” və b. kimi lətifələrdə məhz din xadimləri, o cümlədən seyid və mollalar öz əməlləri fonunda ciddi tənqid və ifşa edirlər. Bir çox lətifələrdəki ümumiləşdirilmiş fikir və ideyalar hətta böyük tənqidi realist, satirik yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin və M. Ə. Sabirin konkret əsərlərini yada salır və xatırladır. Hətta bəzi lətifələrə görə Sabirin məşhur:

Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı,
Çıxaraq zahirə batindəki əfkanımızı.
Pişgahi-nəzəri-xələqə dutaq harımızı,
Görüb onlar dəxi təhqiq ələsin varımızı,
Hər kimin ağı qara isə utansın, a balam,

Bəlkə illərcə yatanlar bir oysın, a balam [11, s. 200] – satirik misrası daha çox yada düşür və məzmun etibarilə daha yaxından səsleşərək oyandırıcı xüsusiyyətini təzahür etdirmiş olur. Bunu da ayrıca qeyd etmək yerinə düşər ki, “Allahın qapısı”, “Çapıb gəlmisən mənim üstümə”, “Allah adamı” kimi lətifələrdəki deyim və ifadə tərz, qəti və sərt pafos, açıq deyim və konkret ifadə, hətta “daha adını nə Allah qoymusan” [10, s. 105] kimi konkret üsyanvar ifadə üsulu Cəlil Məmmədquluzadənin bu mövzuda yazılmış əsərləri ilə, xüsusilə “Münacat”, “Əsnimizin möcüzələri”, “Bir qətrə göz yaşı”, “Allah vardır”, “Allahı çistka etmək olarmı?”,

“Allah təalanın sifətləri”, “Müsəlmançılıq”, “Rişə” kimi felyetonları ilə çox yaxından səsleşir, demək olar, hətta üst-üstə də düşür. Habelə “Kitabdan kitaba salar”, “Mollanın tərləri”, “O qara kitabı ver” kimi lətifələrdə təqdim olunan mətləb və göstərilən qazı obrazları bütün səciyyəsi ilə “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı qazı surəti ilə eyni səciyyədədir. “O qara kitabı ver” lətifəsi isə başdan ayağa “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı Qazının Xudayar bəyin Zeynəbi siğə etmək kimi arzusunu yerinə yetirmək təklifinə cavab olaraq “O qara kitabı bəri ver” [5] cavabını dərhal xatırladaraq saxta qanunları “qara kitab” adı altında ümumiləşdirdiyi kimi, qazıları da xarakter, əməl və davranış etibarilə eyni səciyyədə ümumiləşdirir.

Beləliklə, çoxsaylı faktlar göstərməklə qəti şəkildə demək olar ki, XX əsrin molla-nəsrəddinçiliyi və tənqidi realizmi xalq müdrikliliyinin təzahürü olan xalq qəhrəmanı Molla Nəsrəddin lətifəçiliyinin varisi və davamçısıdır. Azərbaycan milli tənqidi realizmi şifahi xalq sənətinə söykənərək milli ədəbiyyatımızın yeni inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş və onun ənənələrinin uğurla davamına və daha da güclənməsinə şərait yaratmışdır. XX əsr tənqidi realizmin görkəmli nümayəndələri olan C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, S.Mümtaz, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar və b. hər birinə xalq müdriki Molla Nəsrəddinin xələfi və varisi kimi baxmaq doğru olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2009, 424 s.
2. Hüseynov F. “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986, 279 s.
3. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
4. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: Ziya&Nurlan, 2004, 391 s.
5. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 4 cildə. I c., Bakı: Lider, 2004, 688 s.
6. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 4 cildə. II c., Bakı: Lider, 2004, 584 s.
7. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 4 cildə. III c., Bakı: Lider, 2004, 480 s.
8. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 4 cildə. IV c., Bakı: Lider, 2004, 472 s.
9. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): 10 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 660 s.
10. Molla Nəsrəddin lətifələri / Tərtib edən və ön sözün müəllifi M.Təhmasib. Bakı: Öndər, 2004, 304 s.
11. Sabir M.Ə. Nəphənamə: 2 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
12. Təhmasib M. Ön söz // Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Öndər, 2004, 304 s.
13. Həbibbəyli İ. Nasrettin hocanın davamçısı // Milli folklor dergisi, 1997, № 31-32, s. 13-14.
14. Özdemir N. Mizah, eleştirel düşünce ve bilgelik: Nasreddin Hoca // http://www.millifolklor.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

Ramiz Gasimov

AZERBAIJANI NATIONAL CRITICAL REALISM AND FOLK ANECDOTE TRADITIONS

The national critical realism of Azerbaijan, who has a ideology connected with the people, widely used the traditions and materials of oral folk literature. We can say with certainty that Azerbaijan's critical realism includes folk thought based on oral folk art and classical literary traditions. Therefore, the critical realism of Azerbaijan, which also uses folk laughter and anecdotes, has turned the style of folk humor and laughter into a creative exercise of the XX century. According to our final opinion, Molla Nasraddin of the 20th century in Azerbaijan (both as a writer and as a magazine) was the successor and follower of Molla Nasraddin, a realist and critical approach to the era, environment, and existence of the people, from its name to his content and creative traditions. In our opinion, Molla Nasraddin anecdotes form the basis of the national, critical realist thinking and rational thinking, as well as the critical realism ideological trend and the magazine “Molla Nasraddin”, which appeared in the 20th century, is the logical consequence and continuation and successor and follower of these ways of thinking. So the style of Molla Nasraddin forms a national tradition according to the: 1. name; 2. the protagonist and the characters; 3. artistic-aesthetic qualities, including the subject and criticism of the magazine; 4. the way of creativity and its traditions, especially the critical and corrective features of laughter and its use; 5. the logic of intellectual discourse of laughter and style. Numerous examples confirm that modern Molla Nasraddin and the history of critical realistic style are the continuation and development of Molla Nasraddin and folk anecdote.

Keywords: folk humor, anecdotes of Molla Nasraddin, Azerbaijan critical realism, the style of Molla Nasraddin.

Рамиз Гасимов

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КРИТИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ И ТРАДИЦИИ НАРОДНОГО АНЕКДОТА

Азербайджанский национальный критический реализм, который владеет идеологической платформой, связанной с народом, широко использовала традиции и материалы устной народной литературы. Можно с уверенностью сказать, что азербайджанский критический реализм, опираясь на устное народное искусство и классические литературные традиции, сохраняла в себе народную мысль. С этой точки зрения, азербайджанский критический реализм, использующий в творчестве народный смех и анекдоты, превратил в творческий маневр XX века юмор и смех народа. На наш взгляд, Молла Насреддин XX века (как писатель, так и журнал) являлся наследником и преемником Моллы Насреддина, самого достойного и истинного примера реального и критического подхода к жизни, среде, времени, существованию в народном творчестве. По нашему мнению, анекдоты Моллы Насреддина являлись основой национальной критической системы реалистического мышления и рационального мышления, журнал “Молла На-

среддин” XX века и критическое реалистическое направление стало логическим результатом продолжения и преемственности этой системы мышления.

Таким образом: 1. по названию; 2. по главному герою и миру образов; 3. по художественно-эстетическим качествам, в том числе по теме и критическим целям; 4. по творческому методу и традициям, особенно по критике и реформирующему характеру и использованию смеха; 5. по разумной логике рассуждения смеха и стиля, молланасреддинство составляет национальную традицию. Многочисленные примеры свидетельствуют о том, что современный Молла Насреддин и критический реалистический стиль является продолжением и развитием исторического Моллы Насреддина и народного анекдота.

Ключевые слова: *народный юмор, анекдоты Моллы Насреддина, Азербайджанский критический реализм, молланасреддинство.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: **İkin variant 12.06.2019**
Son variant 12.09.2019